

Петар М. Анђелковић¹
Универзитет у Приштини с привременим
седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

УДК 050:316СОЦИОЛОШКИ ПРЕГЛЕД
316.74:2
Прећедни рад
Прихваћен 14/03/2018
doi: [10.5937/socpreg52-16458](https://doi.org/10.5937/socpreg52-16458)

РЕЛИГИЈСКИ ФЕНОМЕН У СОЦИОЛОШКОМ ПРЕГЛЕДУ²

Сажетак: *Социолошки ѝрећлед*, „први прави југословенски социолошки часопис” (Милован Митровић), који је покренут, како се наглашава у уводу првог броја „да припомогне са своје стране [...] напретку друштвених наука у нас”, дакле, полазећи од светских и домаћих искустава „да пође корак даље у проучавању друштвеног живота”. Своју мисију овај часопис је часно и успешно носио и био место за излагање напредних идеја и схватања (у оној мери коју је време дозвољавало). Ту су се по први пут излагале идеје за заснивање посебних социолошких наука, као што је и социологија религије. Имајући у виду значај религије за човека и друштво, разумевање религиозног феномена у свим временима имало је свој посебан значај. Предмет овог рада је анализа свих радова који су од првог броја до данас у *Социолошком ѝрећледу* са различитих аспеката разматрали и тумачили религиозни феномен. Методом анализе садржаја и дискурзивне анализе свих текстова који се појављују у посматраном временском периоду, циљ рада је да се, на темељу изложених ставовова утврде главне одлике дискурса о религиозном феномену који је изложен у *Социолошком ѝрећледу*. У чланку аутор настоји да пружи социолошки увид у развој социологија религије, на југословенском простору, и њеном настојању да се на један посебан начин досегне и обухвати сва сложеност религијског феномена.

Кључне речи: *Социолошки ѝрећлед*, религиозни феномен, социологија, социологија религије.

Увод

Социологија као део друштвене свести, део је и свеукупне друштвено-историјске реалности, те је њен задатак и осветљавање неких, често занемаривих аспеката друштвене стварности, као што је религија. Успоставити рационалан однос према сопственој прошлости неопходан је предуслов сваког иоле озбиљнијег напора да се продре у суштину садашњости и донекле антиципира ток будућег. Бављење

¹ profapetar@gmail.com

² Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националној идентитет и евроинтеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

прошлошћу не значи бежање од садашњости, него неопходно разумевање темеља који чине садашњост. Анализа савремених тенденција у социологији захтева, дакле, јединствено и повезано посматрање прошлости и садашњости као релевантног друштвено-историјског континуума у осмишљавању постојећих и откривање и стварање могућности за нове, будуће тенденције. А религиозни феномен јесте, како примећује Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee), „извор животности цивилизације”, док је за Сигмунда Фројда (Sigmund Freud) „најважнији део у инвентару једне културе” (Freud, 1986, стр. 85). Без обзира на то како се друштво односило према религији, уважавало или негирало, једно је сигурно – „религија има прошлост, садашњост, будућност, може бити и мртвих богова, али религија остаје вечита” (Cvitković, 1996, стр. 49).

Научно тумачење религиозног феномена садржи посебно наглашену идеолошку димензију коју социологија, општа и систематска (дакле теоријска) наука, најчешће не успева избећи.³ По мишљењу Милана Брдара, „друштвена наука није могућа без омотача неке од мегаидеологија”, а „актуелност једне варијанте друштвене науке директно зависи од друштвеног проблемског поља на темељу ког се образује односно обнавља мегаидеологија која ту варијанту намеће и одржава” (Brdar, 2006, стр. 246). Да је то присутно у српској (југословенској) социологији посебно је видљиво у тумачењу религиозног феномена и то посебно након Другог светског рата. Идеја мултикултурализма, која је у својој основној намери усмерена на рушење традиционалног, данас је водећа идеја савременог неолибералног друштва. Међутим, остаје чињеница да је различитост између цивилизација и, сходно томе, различитост погледа на одређена друштвена питања, условљена утицајем дате религије, стога је тумачење религиозног феномена за социологију био и јесте значајан изазов. У посткомунистичким земљама источне и југоисточне Европе религија је током последњих деценија доживела велике промене, будући да су се традиционалне цркве нашле пред новим изазовима, а број нових религија је у порасту. У том смислу Ајлин Баркер (Eileen Barker), исправно константује посткомунистичка друштва постала су место укрштања „стarih нових религија” и „нових нових религија” (Barker, 2004, стр. 54). Како је религијска слика света, посебно земаља у транзицији све сложенија, једно од важних питања које се поставља је „како проучавати религију у савременом контексту, да ли су антрополошком и социолошком приступу истраживања потребне неке нове парадигме и методи” (Vukomanović 2008).

Од првих почетака успостављања нове научне дисциплине о религији па све до данашњих дана, социолошком анализом историјске димензије⁴ развоја социологије религије могу се уочити неколико временских раздобља у којима доминирају различите методе. Прво раздобље у социологији религије обележено је доминацијом теоријско-идеолошке методе (теоријска социологија религије); друго раздобље обележено је доминацијом емпиријско-квантитативне методе (емпиријска социологија

³ Указивање на идеолошки карактер наука (у овом случају социологије, посебно социологије религије) има за циљ критику услова у којима она постаје идеолошка, и критику снага у датом друштву које имају монопол на истину чије важење и поседовање мора бити универзално по свом смислу, иначе се граница између истине и неистине, науке и идеологије губи.

⁴ Да су социологија и историја „више него добри пријатељи” посебно истиче Слободан Антонић (Antonić, 1995).

религије) и у трећем, оном које се и данас развија, долази до изражаја плуралистичко-интердисциплинарна метода (плуралистичка социологија религије). Наравно, реч је о „идеалним типовима”, док у стварности сва три приступа религијском феномену трају и данас, свакако не у истој мери. Нужно је нагласити да је данашња ситуација за социологију религије далеко од оне након Другог светског рата, све до седамдесетих година, када су истраживања била више „идеологична”, у којима је једна од доминатних теоријских премиса била да је религија човекова предрасуда. У овом периоду доминирају тзв. дескриптивна истраживања, с акцентом на теорију отуђења, а занемаривање експерименталних и комплекснијих истраживања. Марксистички приступ религијском феномену постепено доживљава промене у квалитативном смислу. Истраживања религијског феномена од осамдесетих година далеко су критичнија и ангажованија. У том смислу (позитивном) бисмо говорили о „прагматичној” и критичкој димензији тих истраживања. Овај период карактерише и развијање теоријског и методолошког плурализма, с циљем примене комплекснијих структуралних приступа или структуралних анализа религијског феномена. Дакле, специфична отвореност истраживача за нове друштвене (религиозне) феномене темељна су одлика већине истраживача данас, посебно оних који се баве овим феноменом. Све је присутнија тенденција обогаћивања теоријских фаза рада на предметима истраживања, а томе је свакако разлог и акумулација бројних емпиријских налаза и показатеља, као и методолошких искустава, чији се значај више не може занемаривати у научном, а поготово не у друштвеном смислу.

Хронологија радова о религији у *Социолошком иреџегу*

У првом броју, *Књига 1* немамо текстова о религији. Дакле, наилазимо на ауторе који су писали о односу социологије и других посебних друштвених наука (права, економије, филозофије, историје), али ниједан рад о односу социологије и социологије религије. Једино у раду *Ойшћи иоїред наше социолоије и наших друштвених наука* (Тасић, 1938, 239–272) Ђорђа Тасића, у коме се говори о развоју социолошке мисли код нас, помиње се значај Веселина Чајкановића и његовог рада на објашњењу религиозних обичаја српске народне религије и митологије па се, између осталог, каже: „По својој критичности и компаративној методи заслужују да се истакну радови Чајкановића којим је проучавао обично порекло старих религиозних обичаја” (Тасић, 1938, стр. 244). Такође, Тасић говори и о Тихомиру Ђорђевићу (Тасић, 1938, стр. 268) као о етнологу који проучава обичаје наших народа, и указује се на то да је један од таквих обичаја и магијски или религиозни.

Убрзо Југославију је „задесила” социјалистичка револуција. Наравно, сасвим је очекивано да након социјалистичке револуције и „јуриша на небо” тумачи друштвене стварности (социолози), вољно или невољно у својим радовима учине „бег” од религиозног феномена. Тако да се у бројевима који излазе након Другог светског рата све до 1964. године „ћути” о религији.

У 1964. години се први пут у уводнику за часопис, као једно од поља истраживања наводи и потреба истраживања религије. О религији пише Есад Ђимић под називом: *Проблеми мейодолошкої ирисћуија у ироучавању релиије* (Ћимић, 1964, стр. 60–75). Наравно, Ђимић у то време потпуно стоји на марксистичкој позицији и

са ње и одређује тај однос. Полазна, а могли бисмо рећи и централна позиција са које полази у објашњењу религије је следећа мисао: „Социјализам је процес који формира друштвену ситуацију независности, у којој ће човек све више да напушта илузорни, религијски начин рјешавања својих људских проблема” (Ćimić, 1964, str. 61). Аутор даље гради хипотетички оквир за истраживање религије, тако што се религија посматра као отуђена свест. Још један чланак у овом броју захвата религиозни феномен – реч је о приказу чланка *Маџија у савременом свијету* аутора Пола Блумберга (Paul Blumberg), а приказ је урадила Милица Ковић-Лућић (Ković-Lučić, 1964, str. 117–118). Полазећи од Малиновског (Bronisław Malinowski), Блумберг сматра да „главни узрок магијском понашању су непредвидивост и неочекиваност догађаја”. Међутим, за њега постоје и други узроци који су много уочљивији у модерном свету. Ти узроци су опонашање, традиција и васпитање.

Од 1965. *Социолошки ирејлед* излази три пута годишње, али наредне три године немамо ниједан рад који се бави питањем религије. Година 1968. и у свету и код нас у много чему преломна, а на неки начин можда и најаву поновног враћања религије на овим посторима. У трећем броју појављује се чланак *Наука и религија – функционални ирисијуј религији* (Šušnjić, 1968, str. 145–162), којим ће Ђуро Шушњић утабати пут социолошком проучавању религиозног феномена, посебно у Србији. Нарочит значај овог рада јесте у томе што аутор врло добро примећује да се научним објашњењем религије губи сама суштина религије. „Ако покушамо разумети религију на тај начин да религијске идеје вреднујемо по томе колико оне задовољавају научне критеријуме истине, ми ћемо мало разумети саму суштину религије” (Šušnjić, 1968, str. 145). Зато се аутор опредељује за функционални приступ религији. Трагајући за функцијама религије указује на то да се оне не односе на садржај религије већ на њену функцију у друштву. „Баш зато чисто научни критеријуми истине не могу бити успешно примењени на нешто што се односи на садржај ставова, већ на њихову функцију. Ови ставови су ван-научни, пре него не-научни. На религију се престаје да гледа као на бесмислицу, обману, свесну лаж или неистину” (Šušnjić, 1968, str. 145). Након хватања залета, 1970. године у првом броју већ имамо два рада која се баве овим феноменом. Најпре рад Есада Ђимића *Пегајој и религија* (Ćimić, 1970, str. 3–21). У овом раду се јасно види позиција аутора који на трагу Маркса (Marx) тврди да је религија производ човека, а мото овог рада је став Петазонија (Raffaele Pettazoni) да је човек „стваралац своје религије на исти начин као што је стваралац своје умјетности, науке, филозофије”. Религија је интегрални део сваке културе сматра Ђимић, међутим како социјалистичко самоуправљање ствара посебан систем вредности и симболе долази и до јачања атезима код младих (Ćimić, 1970, str. 4). Посебна вредност овог рада огледа се у утемељењу емпиријског истраживања религије у југословенској социологији религије, јер се у раду врши интерпретација резултата истраживања теме односа религије и младих, која се управо бави питањем зашто и поред напретка науке и хуманизације живота, млади и даље верују.

Други у овом броју је рад Ђура Шушњића, који се наслања на рад из претходног броја о науци и религији, а насловљен је: *Границе науке у кријици религије* (Šušnjić, 1970, str. 21–34). Иако се, како сам каже, не слаже Берtrandом Раселом (Bertrand Russell), Шушњић ипак наводи његово упоређење религије и марксистичке идеологије. Расел упоређује жидовство са Марксовим учењем, и долази до следећих

сличности: Јехова/Дијалектички материјализам; Месија/Маркс; Изабрани народ/Пролетаријат; Црква/Комунистичка партија; Други долазак Христа/-Револуција; Пакао/Кажњавање капиталиста; Хиљадугодишње царство/Комунистичка заједница (Šušnjić, 1970, str. 23). Шушњић чак иде и даље и каже: „Да је Расел којим случајем тражио сличности између још неких категорија марксистичке идеологије и категорија религије, он је могао ићи и даље: догма/учење о ослободилачкој улози радничке класе; проповедници/ идеолошко-политички активисти; свеци/вође радничке класе; вера у спас/вера у коначну победу комунизма; страшни суд/критика; исповест/самокритика; херетици/они који не мисле као вође; мученици/жртве чистки; екскомуникација/издајници класе и партије; аскетизам/одрицања у име будућности; хијерархија/„ми горе, они доле” (Šušnjić, 1970, str. 23). Указујући на шест димензија религиозности (емоционалну, ритуалну, интелектуалну, искуствену, моралну и функционалну) Шушњић сматра да се критика религије са научног становишта односи само на интелектуалну (рационалну) димензију и да уопште не погађа преосталих пет димензија.

Након овог узлета у говору о религији као да опет долази до затишја, те у следећим бројевима преовлађују друга питања, а о религији ни речи. Тек 1972. године у првој књизи наилазимо на приказ књиге *Библија у светлу друштвених борби* (Stojanović, 1972, str. 165–174) чији је аутор Андрија Гамс. Аутор овог приказа је Драгољуб Стојановић. Гамс у свом раду напушта дотадашњи начин тумачења *Библије* — дакле, не бави се историјом јудаизма и хришћанске религије, њеним пореклом и развојем, и покушава да *Библију* образложи као спис у коме су се, најпре, огледала првобитна „идеолошка” схватања људи, да би потом добила и коначан облик и садржај и тако постала, услед одређених друштвено-економских услова, извор различитих идеологија којима се мења свет и историја. (Stojanović, 1972, str. 165). Дакле, може се сматрати да *Библија* није само верски документ већ и извор бројних идеологија које су основа сукоба. Такође, у броју 3 исте године наилазимо на приказ дела Еугена Вербера *Кришћанство ирије Кристиа?* аутора Игора Приморца (Primorac, 1972, str. 337–343). Вербер наводи податак да су 1947. године, а потом и наредних година пронађени на месту званом Кумран, у Јудејској пустињи, и потом постепено реконструисани и објављени хебрејски и арамејски рукописи који датирају из последња два столећа периода Другог храма. У двоброју 2 и 3 за 1973. годину, Хосе Карлос Мариатеги (Jose Carlos Mariategui) излаже рад *Религија између аутохтононости и ойресције: католицизам у Лајтинској Америци* (Mariategui, 1973, str. 273–293). Мариатеги је најпознатији представник аутентичног марксизма у Латинској Америци. Када је реч о религији посебно се бавио култовима. Он сматра да је католички култ силом био наметнут домаћим култовима, али их је само делимично апсорбовао. Зато испитивање религијских погледа оних предела Америке које су освојили Шпанци ваља почети испитивањем управо религијских култова које су ту затекли конквистадори.

Након подуже паузе, тек ће се 1983. године у двоброју 1 и 2 појавити текст о религиозном феномену и то рад Драгољуба Б. Ђорђевића *Говор о религији који још није* (Ђорђевић, 1973, str. 149–151). У раду аутор најпре наводи виђење Есада Ђимића о религиозним садржајима који би требало да уђу у уџбенике социологије, даје своје виђење тог предлога, а онда врши анализу више уџбеника социологије. Осмеливши се да пише на тему религиозности, Драгољуб Ђорђевић, и у наредној (1984) години

у двоброју 3 и 4 пише чланак *Друштвене детерминанте религиозности* (Ђорђевић, 1984, str. 227–241). У овом тексту се саопштавају завршна разматрања о значају неких друштвених детерминанти, односно социјалних и личних обележја — типа насеља, пола, старости, образовања, занимања, материјалног положаја, политичке припадности, самоуправне активности и средстава масовних комуникација за прихватање или неприхватање одређеног склопа елемената религиозне свести и религиозног понашања и удруживања.

У години 1986. у првом двоброју срећемо приказ књиге Срђана Врцана *Ог религијској схаватања кризе ка религији кризе*, а аутор је Владимир Илић (Илић, 1986, str. 151–154). Основна нит Врцанове књиге о којој аутор приказа говори је покушај да се социолошким начином објасни шта се дешава са религијом у условима друштвене кризе. У *Социолошком ирејледу* 1990. године појављује се текст под насловом *Нова или стара религијска свест* са поднасловом *Типологија религиозности стигуенаиша*, а аутор текста је Јасминка Лажњак (Лаžњак, 1990, str. 105–121). Овај рад се бави испитивањем религиозности кроз три основне компоненте: тип веровања, тип интерпретативне шеме тзв. последњих питања и тип религијске праксе. Посебна пажња у истраживању је посвећена испитивању утицаја секуларизације на ступњеве религиозности. Циљна група су студенти, „потенцијално најсекуларнија група”. Аутор доказује да постоји повезаност између типа професионалног образовања (које се базира на научним теоријама и организованој професионалној активности, дакле на општим принципима рационалности и функционалности) и ступња и типа религиозности.

Деведесетих година и поред наглашеног национализма у свим републикама, па и у Србији, који се будио на обнови традиције на верској основи у Социолошком прегледу све до 1993. године немамо текстова на ову тему. Тада се у првом броју појављује студија Драгомира Пантића под називом *Промене религиозности грађана Србије* (Pantić, 1993, str. 177–205). Пантић најпре указује на чињеницу да је религија најстарији облик друштвене свести и да је поред свих препрека опстала и до данашњих дана, те јој треба у истраживањима посветити већу пажњу. Религија заслужује већу пажњу истраживача и стога што у деведесетим годинама овог века у бившим социјалистичким земљама долази до враћања грађана религији (Pantić, 1993, str. 179). Потом следе резултати истраживања и, оно што је посебно значајно за једну дубљу анализу, у коју се аутор тада не упушта, јесте питање зашто је, генерално посматрајући, религиозност највише раширена у католичким земљама, потом следе протестантске земље, па ортодоксне хришћанске. У 1995. години тек у четвртном броју срећемо приказ књиге *Религија и разумевање*, а приказ је сачинио Лазар Николић (Nikolić, 1995, str. 598–593). Реч је о извештају са летње школе одржане у Улцињу, а коју је организовала Организација за интерконфесионални дијалог и разумевање. Један од основних циљева Летње школе је да младе људе из различитих делова бивше Југославије, Европе и света, окупи на једном месту, да осујети тенденцију провинцијализма и изолације и преведе је у креативан контакт и комуникацију. Четврти број у 1996. години потпуно је посвећен религиозном феномену. Дакле, први пут од оснивања имамо случај да је готово читав број посвећен религији. Најпре имамо два рада професора Шушњића са кратким насловима *Бој* (Šušnjić, 1996, str. 415–423), а други *Религија* (Šušnjić, 1996, str. 423–429). У првом

раду аутор на сажет начин излаже онтолошко, гносеолошко, аксиолошко, антрополошко, социолошко, психолошко, етичко и естетичко значење симбола бог. Основна нит рада је констатација да би питање „има ли бога или нема” требало да се замени питањем „шта бог значи за наш живот” (Šušnjić, 1996, str. 415). У другом тексту Шушњић даје најпре, уз критичку анализу, низ познатих и признатих схватања религије, а потом износи своје виђење. Религију не дефинише као веровање у бога, јер има више религија без бога. Такође, религију не дефинише као веровање у натприродно, јер има религија које уче да бог није изван или изнад природе, него у самој природи. Аутор не мисли ни да је религија веровање у свето, јер има појава које спадају у религију, али нису свете. Шушњић означава религију као „веровање у апсолутну и мистичну моћ, јер све религије света знају за такву моћ, али све немају појам бога, све не знају за натприродно, свето” (Šušnjić, 1996, str. 423). Потом следи рад Зорице Кубурић *Религија и њолне разлике* (Kuburić, 1996, str. 459–475), која се од самог почетка свог бављења религијом првенствено определила за емпиријско проучавање религије. Овај рад састоји се из два дела – теоријског, у коме се указује на разлику између жене и мушкарца и положаја жене у различитим религијама, а упућује се и на савремене трендове. У другом делу рада приказано је емпиријско истраживање на узорку од 604 испитаника од 14 до 19 и од 19 до 40 година (Kuburić, 1996, str. 429). Мирољуб Јевтић излаже чланак под насловом *Сусрети православа и Ислама* (Jevtić, 1996, str. 459–475). Полазна теза аутора јесте да су се ове две религије среле веома рано, још у време Мухамеда, и да од самог почетка, а то траје и данас, једна према другој имају непријатељски став. Аутор нам наводи низ примера у којима се види агресивност исламске вероисповести. Освајачки походи муслимана били су право крвопролиће за православне народе. Због свега тога, док не дође до промене исламске визије света није могуће очекивати значајније промене, сматра аутор текста. Следи чланак нишког социолога религије под називом *Дометии и граници југословенске социологије религије* (Đorđević, 1996, str. 473–483). Драгољуб Ђорђевић у десет тачака даје преглед десетогодишњег развоја социологије религије у Југославији, указује на конкретне домете али и на јасне границе поводом догматског приступа религији. Разматра се питање социологије религије као професије, указује и на поделу на секуларистичку и антисекуларистичку струју. Коначно, даје се оцена о стању религије у југословенском друштву. Још један аутор из Ниша, са Машинског факултета, Богдан Ђуровић, пише чланак *Основне карактеристике хришћанске етике* (Đurović, 1996, str. 483–493). У раду се разматрају темељи хришћанске етике, без обзира на конфесионалне припадности, религиозне или националне карактеристике. У оквиру анализе издвајају се неке од најзначајнијих карактеристика: морални апсолутизам, етички песимизам, одложени оптимизам, социјални конзервативизам и елитни егалитаризам. Предложени закључак упућује на констатацију по којој хришћанска етика, без обзира на одређене мере и регионално-културну условљеност, није изменила своје темељне поставке. Вера Вратуша-Жуњић излаже текст под називом *Сћање религиозности у бившој Југославији нејосредно пре рат 1991*. (Vratuša-Žunjić, 1996, str. 495–513). Ова студија је потврдила налазе ранијих истраживања да су најмање религиозни, према сопственој изјави, Црногорци, Македонци и Срби, односно припадници нација из православног цивилизацијског круга. Истраживање је такође утврдило да постоји виши степен

идентификације са одговарајућом конфесијом и виши проценат уверених верника међу припадницима локалних демографских и конфесионалних мањина, него међу припадницима већинске нације. И на крају имамо текст филозофа религије Ивана Коларића из Ужица, под називом *Харизмархија Немањића*. Аутор нам сликовито и детаљно приказује и објашњава харизму династије Немањића, која почиња са Стефаном али за коју је најзаслужнији Сава.

У 1999. години у двоброју 3 и 4 наилазимо на приказ књиге *Насїанак и учвршћивање реформације*, аутора Жана Делимоа (Jean Delumeau). Приказ је урадио Владимир Цветковић који, помало неуобичајено, даје други наслов приказу: *Модерни свети као њреображено хришћансїво*. Аутор приказа у самом наслову управо осликава шта се дешава са хришћанством у савременом свету. Основна Делимоова теза је да је реформација, у ствари, замаскирана борба материјалних интереса нових класа, при чему је протестантизам био израз протокапитализма и грађанства, а римокатолицизам реакционарној аристократији и земљопоседницима. Реформација је, како тврди Делимо, лаицизовала светост извукла га из зидина манастира и убацила у свакидашњи живот.

Иако су многи 2000. годину и смену миленијума проглашавали за годину краја света, она је, што се тиче религије у *Социолошком њреїледу* остала празна. И следећа 2001. је поприлично „мршава”. У двоброју 1–2. налазимо на приказ књиге Мирољуба Јефтића, *Ислам у делу Иве Андрића* (Marjanović, 2001, str. 171–174). Приказ је урадио Јован Марјановић. Јефтић, врсни познавалац ислама, у овом раду настоји да научно оповргне тврдње фундаменталиста да Иво Андрић, иако пише о муслиманима, он их не познаје, нетачно и искривљено их приказује. У ствари, позадина је, како сматра Јефтић, политичка, жеља да се Андрић избаци из уџбеника посебно муслимана у Босни. Опет једна дужа пауза говора о религиозном феномену и тек 2006. године у трећем броју наилазимо на рад Жолта Лазара под називом *Оїлед о Диркеовом схваїању маїије* (Lazar, 2006, str. 393–411). Аутор настоји да докаже да су Емил Диркем (Émile Durkheim) и Робертсон Смит (Robertson Smith) користили магију превасходно у аналитичке сврхе, да би одвојили одређену врсту баратања натприродним силама од остале религијске праксе. Диркемово становиште се у наставку разматра кроз проблем тотемизма, разликовања друштвеног и јавног.

Наредна 2007. година нешто је богатија прилозима о религији у *Социолошком њреїледу*. У броју 4 налазе се два рада која се баве овим феноменом. Најпре рад Петра Опалића *Социјални асїектїи маїијскої и релиїијскої у схваїању ментїалної здравља* (Opalić, 2007, str. 509–520). У уводном делу рада изложени су социјално-психолошки аспекти, најпре магијског па онда религиозног мишљења и понашања, и то у историјском и социјално-антрополошком погледу, а у односу на ментално здравље и психичке поремећаје, поткрепљени резултатима емпиријских истраживања. Затим је обрађено питање присуства менталних поремећаја у одређеним конфесијама и сектама. На крају је објашњен магијски и религијски аспект присутан у савременој психијатријској терапији и психотерапији. Потом следи рад Драгана Јаковљевића са Филозофског факултета у Никшићу *Верске разлике и њтолеранција: Докїїринарне основе и неки елементїи за социолошко објашњење* (Jakovljević, 2007, str. 521–538). У чланку се истражују услови за једно потенцијално мотивисање конфесионалне

интолерантности и њихови различити начини утицања. Следи детаљно упоредно разматрање доктринарних извора о питању примереног става спрам иноверних у оквиру исламских и хришћанских светих списа.

Закључно се излаже и критички коментарише рангирање светских религија и њихових верника у погледу религијске трпељивости која потиче од Волтера и траје све до Дериде. У првом броју часописа за 2008. годину познати социолог религије из Словеније, Сергеј Флере (Sergej Flere), у коауторству са Рудијем Клањшеком (Rudi Klanjšek) објављује рад (на енглеском језику) *Српска православна религиозност: емпиријски и ујоредни њорџреџ* (Flere & Klanjšek, pp. 27–44). У овом раду Српска православна црква је предмет истраживања помоћу различитих мерила религиозности. Пошто су српску религиозност ситуирали у контекст Истраживања светских вредности, извршено је поређење узорка групе студената с универзитета јужне Србије с узорцима студената преостале две вере: босанско-муслиманске и словеначко-католичке. Коришћењем WVS инструмената резултати показују да су Срби православци више религиозни него нерелигиозни; на основу својих података и сложенијих инструмената Срби православци су религиознији од Словенаца католика, али мање од Босанаца муслимана. Опет једна дужа пауза, и тек у 2011. години у бр. 3 Драган Тодоровић излаже рад *Протестантанизам на Балкану и у Србији* (Todorović, 2011, str. 265–294). Студиозном анализом садржаја прикупљене теолошке, етнографске, историјске, социолошке грађе, аутор у раду представља најзаступљеније протестантске верске заједнице на Балкану, у бившим републикама некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и данашњој Србији. Такође, аутор указује на пет етапа развоја кроз које је протестантизам на Балкану прошао (Todorović, 2011, str. 268). У истом броју налази се и приказ књиге Марка Николића *Екуменски односи Српске православне и Римокатоличке цркве, 1962–2000* (Pavlica, 2011, str. 453–456). Приказ је урадио Дражен Павлица, а насловио га *Кроз вирове екуменизма овдашње*. Из самог наслова може се видети да и аутор приказа упозорава на опасности од екуменизма. Николић се смело подухватио задатка да се на „несавремен“ начин позабави једном темом која је од непроцењивог значаја за оновременост.

Јубиларна година за социолошку мисао је 2012. година, јер је то годишњица – сто година социологије у Србији и поводом те годишњице одржан је и научни скуп. У редовним бројевима те године није било прилога који се баве религијом. У специјалном издању посвећеном годишњици, у броју 3 наилазимо на рад *Дојринос научној удружења ЈУНИР развоју српске социологије религије* (1993–2012). Чланак су у коауторству урадили Драган Тодоровић и Драгољуб Ђорђевић (Todorović, Đorđević, 2012).

Аутори нам дају приказ рада ЈУНИР-а (Југословско удружење за научно истраживање религије, основано у Нишу, 1993. године). ЈУНИР-ова библиотека *Религија и друштво* све до пре коју годину – до покретања *Филозофско-теолошке библиотеке* у Службеном гласнику, била је у Србији једина и јединствена библиотека посвећена публикавању теоријских расправа и рукописа заснованих на искуственим истраживањима религије. Несумњиво да ЈУНИР заузима значајно место у историји српске социологије религије, а и једна је од најактивнијих социолошких секција Српског социолошког друштва у периоду од 1993. до 2012. године.

У 2013. години у броју 2 наилазимо на приказ дела *О религији на Балкану* Драгољуба Ђорђевића, који је сачинио Милош Јовановић (Јovanović, 2013, str. 283–285). Ђорђевић, наш афирмисани социолог религије поводом Двадесетогодишњице одржавања ЈУНИР конференције приредио је овај зборник. Приређивач је одабрао по један рад са сваке од одржаних конференција и текстове сврстао у четири целине: 1) Верска и етничка превирања, 2) Православље и православна религиозност, 3) Вере мањина и мањинске вере и 4) Нека од питања социологије религије. Наташа Јовановић, у броју 1 за 2016. годину објављује рад *Настајанак ислама кроз теоријску њризмју Макса Вебера (улоа њроспторној конпексџа и друшпвених акпџера и слојева у њроцесу дефинисања и експанзије исламске религије)* (Јovanović, 2016, str. 91–117). Аутор полази од хипотезе да је у Веберовој теоријско-аналитичкој једначини значај урбане средине за развој и ширење ислама изостао. У раду се указује на то да је Вебер (Veber) сврстао ислам у категорију ратничких религија и занемарио улогу трговине и трговачког слоја у формулисању исламске догме и (економске) праксе. Такође, у истом броју наилазимо на рад *Права жена у исламу: њпримери Авџанисџана и Исламске Републике Иран* аутор текста је Мерил Глигоријан (Gligorijan, 2016, str. 119–139). Када посматрамо права и положај жена у исламу онда је неопходно да пажљиво сагледамо и различита тумачења у оквирима исламских верских школа (мезхеба), њихове различите видове интерпретације ислама са аспеката одређених верских учења и школа. Свака идеологија и учење поседују свој специфичан систем вредности, као и одређене норме, правце и принципе којих се морају придржавати њихови идејни творци, следбеници и поклоници. У броју 2 исте године, аутор Радомир Зекавица излаже рад *Однос хришћансџива и хомосексуалности из њерспекџиве The Queen James Bible – идеолошки или научно корекџно?* (Zekavica, 2016, str. 229–246).

У раду се разматра однос хришћанства и хомосексуалности кроз анализу интерпретације аутора прве „геј Библије”, који су понудили своје виђење и тумачење оних текстова у Библији који се уобичајено доводе у везу са хомосексуалношћу и који су до сада коришћени као аргумент у прилог њене осуде са становишта библијског учења и хришћанске етике. Аутор износи уверење да је по среди идеолошка, а не објективно и научно утемељена интерпретација, нуди аргументе за свој став, даје приказ могућих тумачења ових текстова и износи свој став о могућем односу хришћана према хомосексуалности са становишта хришћанске етике, као и предлог могуће стратегије геј активиста за њихово прихватање унутар хришћанског модела друштва.

Прошла, 2017. година, једна је од плодноснијих година што се тиче тумачења религиозног феномена у *Социолошком њрепегу*. Најпре у броју 2 наилазимо на чланак Драгане Јеремић Молнар и Александра Молнара под називом *Порекло и смисао евхаристије. Социолошки аспекџ* (Jeremić Molnar, Molnar, 2017, str. 276–299). Полазећи од теорије Рене Жирара (René Girard) о „генеративној продукцији жртвеног јарца” и Веберове теорије регенерације мага, аутори проналазе порекло и смисао евхаристије у иновацији иницијацијског ритуала у циљу успостављања новог начина стицања професионалних способности мага Исуса. Идеја рада огледа се у намери да се пружи социолошки увид у порекло и иницијални смисао приписан евхаристији као једном од првих хришћанских сакрамената. У броју 3 наилазимо

на два чланка. Најпре рад Саше Марковића „Крст” њроїшв „мача”. *Русија, интелектуалци и национална идеја 1914.* (Marković, 2017, стр. 392–413). Аутор нам на оригиналан начин сажето излаже разлику између западне католичке цивилизације чији је симбол „мач” и православне источне цивилизације са симболом „крста”. Метафорично, сукоб Русије и Немачке био је одређен терминима „мач” и „крст”. „Мач” је представљао необуздану и амбициозну моћ немачког Рајха (најимплицитније изражена у Ничеовој идеји „воље за моћ” и ставом „буди горд и поносан”), а термин „крст” представљао је смерност, правдољубивост и саосећање са сународницима и словенским народима (најбоље је то исказао Достојеvски, „апостол православља” идејом свечовечанства и ставом „смири се горди човече”). „Када је разбојнички мач био извучен из корица и био размахнут над малом Србијом, руски народ се подигао против њега са крстом” (Marković, 2017, стр. 393). У истом броју наилазимо на рад младе колегинице Зоје Б. Илић Духанције, *Евроислам Басама Тибија* (Ѕић Дућандџија, 2017, стр. 434–456). Ауторка у чланку излаже Тибијеву (Bassam Tibi) филозофију „изградње мостова” која, како она сматра, насупрот теоријама о „суда-ру цивилизација”, „сукоба истока и запада”, дихотомије „оријентализам–окцидентализам”, нуди толерантан, хуманији приступ савременом свету, који сагледава из другачијег угла.

Ка закључку

Временски период кроз који смо прошли је скоро један век. Тај период је „период згуснуте историје”, на Балкану посебно то важи за Југославију, која је предмет наше анализе. Три пута уз три рата су се мењали системи и идеологије. Најпре се рушио капитализам да би се градио комунизам (социјализам), да би се након пола века рушио социјализам како би се опет градио капитализам. У периоду пре Другог светског рата изашао је само један број *Социолошкої њреїледа*, па је тешко на основу само једног броја дати неку прецизнију оцену о разматрању и односу према религији. Свакако да је то почетак борбе социологије за своје место под сунцем у корпусу других друштвених наука на југословенском простору. Од 1912. године када се на овим просторима појавила као самостална дисциплина, социологија је улагала изванредан напор надограђујући познате класичне теоријске поставке, уопштавајући емпиријске податке, критички усвајајући доприносе разних мисаоних праваца и тиме трагала за својим утемељењем. Ширећи свој опус у проучавању друштвене стварности, општа социологија је стварала простор за формирање и посебних социолошких дисциплина, које су се постепено издвајале из крила „мајке” социологије.

Период након Другог светског рата, нарочито до осамдестих година 20. века обележен је како у друштвеној пракси, тако и у научном тумачењу те праксе пресудним утицајем марксистичке идеологије. Наравно да је и социологија, а самим тим и социологија религије, која се у међувремену формирала, била марксистички обојена. У тако снажном идеолошком окружењу издвојило се неколико прилаза религији.

Поједини аутори, посебно Е. Ђимић и С. Врцан су религију тумачили полазећи од Марксове теорије отуђења (религија је облик и израз отуђеног стања). Нема-

ли број аутора, а међу њима се посебно истичу М. Кершеван и Ш. Бахтијаревић, за полазну основу у тумачењу религије узимају друштвену праксу и тумаче је као облик специфичне праксе (религија је „начин присвајања света“) који потпада под општи закон друштвене производње. И имамо прилаз, који је посебно утемељио Б. Бошњак, који у трагању за одговором на питање зашто религија и даље траје у социјализму, разлоге налази у оквиру антропологије, социологије, психологије, психоанализе. Религија и у социјалистичким друштвима одговара на „вечите“ егзистенцијалне „муке“ човека, посебно смрт и пролазност. Истраживања религијског феномена, која су приказана у *Социолошком њреїледу* могу се поделити у неколико група: она која се баве односом према традиционално прихваћеним конфесијама (православљу, католичанству и исламу) истраживања малих верских заједница, као и хетерогености у оквиру религијског идентитета, односима религије и толеранције, религије и родних идентитета, степеном верске дистанце, новим и алтернативним религијама. Током педесетих и шездесетих година 20. века, доминирале су тезе (и у домаћој и иностраној литератури) о секуларизацији и слабљењу утицаја религије. Данас теоретичари све више говоре о „неисправности“ секуларизационе парадигме. Један од водећих социолога религије, Хозе Казанова (Jose Casanova), у критици теорије секуларизације, прихвата тезу „да је парадигма секуларизације била главни теоријски оквир кроз који су друштвене науке сагледавале однос између религије и савремености“ и сматра да упркос многим нејасноћама око самог значења, секуларизација као појам није напуштен већ редефинисан и омогућује тачнију анализу религије у разним деловима света (Casanova, 1994, str. 211).

Анализа текстова који се у било ком облику дотичу религиозног феномена у *Социолошком њреїледу*, упућује нас на још један закључак. Стиче се утисак да имамо премало текстова који се баве православљем, посебно његовим значајем за српски национални идентитет. Овај став потврђује и чињеница да Србија у другој Југославији, једина није имала институт за проучавање националних односа, институт или одељење за социолошко истраживање религије, последипломске студије из социологије религије и тако редом. Тек у оквиру удружења ЈУНИР (као невладине организације) и може се рећи пионирским упорним радом и залагањем, нишког социолога религије, Драгољуба Ђорђевића, почиње да се говори о могућностима социологије православља. Рушењем социјалистичког режима, „својеврсном контра-револуцијом са одложеним дејством“ (Šuvaković, 2014) и изградњом грађанског друштва отварају се нове могућности социологији религије. Посебно је то случај данас када савремена друштва живе новим начином живота који би се најкраће могао описати као експлозија равнодушности. Никада идеја хуманизма није толико злоупотребљавана као данас. Никада тумачење и делање под њеном заставом није било лицемерније него сада. Како изаћи из историје као хегеловске „крваве кланице“ и „духовног животињског царства“, мада оно није само духовно? Како савладати радикално зло и патњу који и данас плаве свет какав јесте? Трагање за одговорима на ова питања отвара могућност за оптималне облике ангажовања социолога у сопственом времену и сопственом друштву, и тако научној делатности, попут социологије религије, даје дубоко хумани смисао.

Petar M. Andjelković¹
University of Priština with temporarily
Head Office in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

THE RELIGIOUS PHENOMENON IN *SOCIOLOŠKI PREGLED/ SOCIOLOGICAL REVIEW*²

(Translation In Extenso)

Abstract: *Sociološki pregled/ Sociological Review*, “the first true Yugoslav sociological journal” (Milovan Mitrović), was launched, as emphasized in the introduction of the first issue “to contribute [...] to the progress of social sciences in our country”, therefore, starting with world and domestic experiences “to take a step further in the study of social life”. This journal has honorably and successfully carried out its mission and has been a place to present advanced ideas and views (to the extent that the time allowed). This was the place where ideas for founding special sociological sciences were presented for the first time, such as the sociology of religion. Having in mind the importance of religion for people and society, understanding the religious phenomenon has had a special significance at all times. The subject of this paper is the analysis of all papers published in *Sociološki pregled/ Sociological Review*, from the first issue to date, that considered and interpreted the religious phenomenon from different aspects. Using the method of content analysis and discursive analysis of all texts that appeared in the observed period, the aim of the paper is to determine, on the basis of the presented standpoints, the main features of the discourse on the religious phenomenon presented in *Sociološki pregled/ Sociological Review*. In the article, the author strives to provide a sociological insight into the development of sociology of religion in the Yugoslav area, and its particular efforts to reach and to comprehend all the complexity of the religious phenomenon.

Keywords: *Sociološki pregled/ Sociological Review*, religious phenomenon, sociology, sociology of religion

Introduction

Sociology as part of social consciousness is also a part of the overall socio-historical reality, thus it is its task to illuminate certain, often neglected, aspects of social reality,

¹ profapetar@gmail.com

² This paper is the result of the author’s participation in the scientific research project III 47023 “Kosovo and Metohija between national identity and Euro-integrations” financed by the Ministry for education, science and technological development of the Republic of Serbia.

such as religion. Establishing a rational attitude towards one's own past is a prerequisite for any serious effort to penetrate into the essence of the present and somewhat anticipate the course of the future. Dealing with the past does not mean fleeing from the present, but a necessary understanding of the foundations that make up the present. An analysis of contemporary trends in sociology requires, therefore, a unique and coherent observation of the past and the present as a relevant socio-historical continuum in the design of the existing and the discovery and creation of new opportunities for future tendencies. The religious phenomenon is, as Arnold Toynbee notes, "the source of the civilization's vitality", while for Sigmund Freud "it is the most important part of the inventory of a culture" (Freud, 1986, p. 85). Regardless of the way society treated religion, whether it respected or neglected it, one thing is certain – "religion has its past, present and future, the gods may be dead, but religion remains eternal" (Cvitković, 1996, p. 49).

A scientific interpretation of the religious phenomenon contains a particularly pronounced ideological dimension that sociology, as a general and systematic (therefore, theoretical) science, usually fails to avoid.³ In the opinion of Milan Brdar, "social science is not possible without the shroud of one of the megaideologies", and "the actuality of one variant of social science depends directly on the social problem field, on the basis of which the megaideology that imposes and maintains this variant is formed or renewed" (Brdar, 2006, p. 246). That this is present in Serbian (Yugoslav) sociology is particularly evident in the interpretation of the religious phenomenon, especially after the Second World War. The idea of multiculturalism, which in its main purpose is aimed at demolishing the traditional, is the leading idea of a modern neoliberal society today. However, the fact remains that a diversity between civilizations and, consequently, a diversity of views on certain social issues is conditioned by the influence of given religions, therefore the interpretation of the religious phenomenon for sociology was and is a significant challenge. In the post-communist countries of eastern and southeastern Europe, religion has undergone major changes over the past decades, as traditional churches have faced new challenges and as the number of new religions has risen. In this sense, Eileen Barker correctly states that post-communist societies have become a place of intersection for "old new religions" and "new new religions" (Barker, 2004, p. 54). As the religious image of the world, especially in the countries of transition, is becoming more and more complex, one of the important questions posed is "how to study religion in a contemporary context, whether some new paradigms and methods are needed for the anthropological and sociological approach to research" (Vukomanović 2008).

From the beginnings of establishing a new scientific discipline on religion to the present day, sociological analysis of the historical dimension⁴ of the development of the sociology of religion can be observed through several time periods dominated by different methods. The first period in the sociology of religion is marked by the dominance of the theoretical-ideological method (the theoretical sociology of religion); the second period is characterized by the dominance of the empirical-quantitative method (the empirical sociology of religion),

³ Pointing to the ideological character of science (in this case of sociology, especially sociology of religion) aims at criticizing the conditions in which it becomes ideological, and criticizing forces in a given society that have a monopoly over the truth whose validity and possession must be universal in its sense, otherwise the boundary between truth and falsehood, science and ideology is lost.

⁴ The view that sociology and history are "more than good friends" is particularly emphasized by Slobodan Antonić (Antonić, 1995).

and the third, the one that is still developing today, is characterized by the pluralistic-interdisciplinary method (the pluralistic sociology of religion). Of course, these are “ideal types”, while in reality all three approaches to the religious phenomenon persist even today, certainly not to the same extent. It is necessary to emphasize that today’s situation for the sociology of religion is far from the one following the Second World War, until the 1970s, when research was more “ideological”, when one of the dominant theoretical premises was that religion was a human prejudice. This period is dominated by the so-called descriptive research, emphasizing the theory of alienation, and neglecting experimental and complex research. The Marxist approach to the religious phenomenon gradually changed in qualitative terms. Studies on the religious phenomenon after the 1980s were far more critical and engaging. In this (positive) sense we would discuss the “pragmatic” and critical dimension of these studies. This period is characterized by the development of the theoretical and methodological pluralism, with the aim of applying more complex structural approaches or structural analyzes of the religious phenomenon. Thus, a specific openness of researchers for new social (religious) phenomena is a fundamental feature of most researchers today, especially those who deal with this phenomenon. There is an increased tendency to enrich theoretical phases of work on research subjects, and the reason is certainly an accumulation of numerous empirical findings and indicators, as well as methodological experiences, the importance of which can no longer be neglected in a scientific, and especially not in a social sense.

Chronology of papers on religion in *Sociološki pregled/ Sociological Review*

In the first issue, *Book I*, there are no texts on religion. So, we come across authors who wrote about the relation of sociology and other special social sciences (law, economics, philosophy, history), but no papers on the relation of sociology and the sociology of religion. In the paper *A general view of our sociology and our social science* (Tasić, 1938, 239-272) by Djorđe Tasić, which deals with the development of sociological thought in our country, there are mentions of the importance of Veselin Čajkanović and his work on explaining the religious customs of the Serbian national religion and mythology, and it is stated, among other things, that: “For their criticism and the comparative method, Čajkanović’s papers in which he studied the origins of ancient religious customs deserve to be highlighted” (Tasić, 1938, p. 244). Tasić also mentions Tihomir Djordjević (Tasić, 1938, p. 268) as an ethnologist who studies the customs of our people, and it is pointed out that one of these customs is also magical or religious.

Soon, Yugoslavia was “caught” by the socialist revolution. It is, of course, expected that the interpreters of social reality (sociologists), after the socialist revolution and “storming the sky”, willingly or reluctantly “escaped” the religious phenomenon in their work. Therefore, in the issues that emerged after the Second World War, until 1964, they “kept silent” about religion. In 1964, for the first time in the journal’s editorial, the need for researching religion was stated. Esad Ćimić writes about religion in the work entitled: *Problems of methodological approach in the study of religion* (Ćimić, 1964, pp. 60-75). Of course, at that time, Ćimić is completely in the Marxist position and determines this relationship from that standpoint. The starting point, and we could say the central position from which his explanation of religion begins, is the following thought: “Socialism is a

process that forms a social situation of independence, in which people will increasingly leave an illusory, religious way of solving their human problems" (Ćimić, 1964, p. 61). The author further builds a hypothetical framework for the exploration of religion, in which religion is viewed as alienated consciousness. Another article in this issue deals with the religious phenomenon - this is a review of the article *Magic in the modern world* by author Paul Blumberg, and the review was written by Milica Ković-Lučić (Ković-Lučić, 1964, pp. 117-118). Starting from Bronisław Malinowski, Blumberg thinks that "the main cause of magical behavior is the unpredictability and unexpectedness of events". However, according to him, there are other causes that are much more noticeable in the modern world. These causes are imitation, tradition, and upbringing.

Since 1965, *Sociološki pregled/ Sociological Review* has been published three times a year, but for the next three years there were no papers dealing with the issue of religion. The year 1968, in the world and in our country, was in many ways a turning point, and in some ways perhaps the announcement of the return of religion to these areas. In the third issue, an article *Science and religion – a functional approach to religion* (Šušnjić, 1968, pp. 145-162) appeared, in which Djuro Šušnjić paved the way for the sociological study of the religious phenomenon, especially in Serbia. The particular significance of this paper is the fact that the author very well observes that the very essence of religion is lost in a scientific explanation of religion. "If we try to understand religion in such a way that we evaluate religious ideas by how much they meet the scientific criteria of truth, we will little understand the very essence of religion" (Šušnjić, 1968, p. 145). Therefore, the author defines a functional approach to religion. Seeking for the functions of religion, he suggests that they do not relate to the content of religion, but to its function in society. "That is why purely scientific criteria of truth can not be successfully applied to something that relates to the content of attitudes, but only to their function. These attitudes are extra-scientific, rather than non-scientific. Religion ceases to look like nonsense, delusion, conscious falsehood or a lie" (Šušnjić, 1968, p. 145). After catching momentum, in 1970, in the first issue, there were already two papers dealing with this phenomenon. First of all, the work of Esad Ćimić *Pedagogue and religion* (Ćimić, 1970, pp. 3-21). In this paper we can clearly see the position of the author who, following Marx, claims that religion is the product of man, and the motto of this work is the attitude of Raffaele Pettazzoni that man is "the creator of his religion in the same way as he is the creator of his art, science, philosophy". Religion is an integral part of every culture according to Ćimić, however, as socialist self-management creates a special system of values and symbols, it also leads to the strengthening of atheism among young people (Ćimić, 1970, p. 4). The special value of this work is reflected in the founding of the empirical research of religion in the Yugoslav sociology of religion, because the paper interprets the results of a research on the relationship between religion and youth, which deals with the question of why, despite the advancement of science and the humanization of life, the young people still believe. The second paper in this issue is the work of Djuro Šušnjić, which relies on the work from the previous issue on science and religion, and is titled: *Science and religion: the limits of science in the critique of religion* (Šušnjić, 1970, pp. 21-34). Although, as he says, he disagrees with Bertrand Russell, Šušnjić nevertheless mentions his comparison of religion and Marxist ideology. Russell compares Judaism with Marx's teaching and comes to the following similarities: Jehovah/Dialectical Materialism; Messiah/Marx; Chosen people/Proletariat; Church/Communist Party; the Second Coming

of Christ/Revolution; Hell/Punishment of capitalists; Thousand Years Empire/Communist Community (Šušnjić, 1970, p. 23). Šušnjić even goes on to say, "If Russell, by any chance, sought similarities between some other categories of Marxist ideology and the category of religion, he could go on: dogma/learning about the liberating role of the working class; preachers/ideological and political activists; saints/leaders of the working class; faith in salvation/faith in the final victory of communism; terrible judgment/criticism; confession/self-criticism; heretics/those who do not think as the leaders; martyrs/victims of purges; excommunication/class and party traitors; asceticism/sacrifice in the name of the future; hierarchy/"they are up, we are down" (Šušnjić, 1970, p. 23). Pointing to the six dimensions of religiosity (the emotional, ritual, intellectual, experiential, moral and functional one), Šušnjić believes that a critique of religion from a scientific point of view only refers to the intellectual (rational) dimension and that it does not affect the remaining five dimensions.

After this surge in discussing religion, as if it came to rest again, so in the following issues other issues prevailed, without a word on religion. As late as 1972, in the first book, we come across a book review *Bible in the light of social struggles* (Stojanović, 1972, pp. 165-174), written by Andrija Gams. The author of this review is Dragoljub Stojanović. In his work, Gams leaves the former way of interpreting the *Bible* - hence, he does not deal with the history of Judaism and Christian religion, its origins and development, and tries to explain the *Bible* as a document in which the original "ideological" perceptions of people were presented, so that later it would get the final shape and content and thus became, due to certain socio-economic conditions, a source of different ideologies that changed the world and history. (Stojanović, 1972, p. 165). Therefore, it can be considered that the *Bible* is not only a religious document, but also a source of numerous ideologies that are the basis many conflicts. Also, in Issue 3 in the same year, we come across an review of Eugen Verber's work titled *Christianity before Christ?* by author Igor Primorac (Primorac, 1972, pp. 337-343). Verber states that in 1947, and later in the following years, at a site called Kumran in the Judean Desert, Hebrew and Aramaic manuscripts that date from the last two centuries of the Second Temple were found, gradually reconstructed and published. In a double Issue 2 and 3 from 1973, José Carlos Mariategui presents the paper *Religion between autochtonism and obsession: Catholicism in Latin America* (Mariategui, 1973, pp. 273-293). Mariategui is the most famous representative of authentic Marxism in Latin America. When it comes to religion, he especially dealt with cults. He thinks that the Catholic cult was forcefully imposed to domestic cults, but it only partially absorbed them. Therefore, the examination of the religious views in the areas of America that the Spaniards conquered must begin by examining the religious cults that the invaders found there.

After a long pause, it was only in 1983 that a text about the religious phenomenon appeared in a double Issue 1 and 2, Dragoljub B. Đorđević's *A talk of religion that is not* (Đorđević, 1973, pp. 149-151). In his work, the author first quotes Esad Ćimić's view on the religious content that should be included in textbooks of sociology, gives his view of this proposal, and then analyzes several textbooks. Having the confidence to write on the topic of religiosity, Dragoljub Đorđević, in the following year (1984), in a double Issue 3 and 4, publishes an article titled *Social determinants of religiosity* (Đorđević, 1984, pp. 227-241). The final conclusions on the significance of some social determinants, i.e., social and personal characteristics, such as residency, sex, age, education, occupation, material status, political affiliation, self-management activities and mass communication media,

for the acceptance or non-acceptance of a certain set of elements of religious awareness and religious behavior and association, are communicated in this text.

In 1986, in the first double issue, we see a review of Srdjan Vrcan's book *From the Religious Understanding of the Crisis to the Religious Crisis*, by author Vladimir Ilić (Ilić, 1986, pp. 151-154). The basic thread of Vrcan's book that the author of the review discusses is an attempt to explain what is happening to religion in the conditions of social crisis in a sociological way. In *Sociološki pregled/ Sociological Review* in 1990, there is a text under the title *New or old religious consciousness* with the subtitle *the typology of religious students* by author Jasminka Lažnjak (Lažnjak, 1990, pp. 105-121). This paper deals with the examination of religiosity through three basic components: the type of belief, the type of interpretive scheme of the so called recent issues and the type of religious practice. Special attention in the research is devoted to examining the impact of secularization on the degrees of religiosity. The target group are students, "the potentially most secular group". The author proves that there is a connection between the type of professional education (which is based on scientific theories and organized professional activity, that is, on the general principles of rationality and functionality) and the degree and type of religiosity.

In the nineties, despite the pronounced nationalism in all republics, Serbia included, which aroused through the renewal of religious tradition, in *Sociološki pregled/ Sociological Review* there are no texts on this topic until 1993. Then, in the first issue, a study by Dragomir Pantić, entitled *Change of religiousness of Serbian citizens* (Pantić, 1993, pp. 177-205) appears. Pantić first points to the fact that religion is the oldest form of social consciousness and that, despite all obstacles, it has survived to this day and needs more attention in research. Religion also deserves a greater attention of researchers because in the nineties, in the former socialist countries, citizens began returning to religion (Pantić, 1993, pp. 179). Then, the results of the research followed, and what is particularly important for a deeper analysis, which the author did not go into at the time, is the question why, generally speaking, religiosity is most widespread in Catholic countries, followed by Protestant countries, and then by Orthodox Christian countries. In 1995, in the fourth issue, we see Lazar Nikolić's review of a book *Religion and Understanding* (Nikolić, 1995, pp. 598-593). This is a report from a summer school held in Ulcinj, organized by the Organization for Inter-Confessional Dialogue and Understanding. One of the main goals of the summer school was to gather young people from different parts of the former Yugoslavia, Europe and the world in one place, hinder the tendency of provincialism and isolation and turn it into creative contact and communication. The fourth issue in 1996 was completely dedicated to the religious phenomenon. So, for the first time since the launch of the journal, there is a situation that almost the entire issue is dedicated to religion. First of all, there are two papers by Professor Šušnjić with short titles *God* (Šušnjić, 1996, pp. 415-423), and *Religion* (Šušnjić, 1996, pp. 423-429). In the first paper, the author summarizes the ontological, gnoseological, axiological, anthropological, sociological, psychological, ethical and aesthetic meaning of the symbol of god. The basic thread of the paper is the conclusion that the question "whether there is a god or not" should be replaced by the question "what does God mean for our life" (Šušnjić, 1996, p. 415). In the second text, Šušnjić, with a critical analysis, presents a series of well-known and recognized notions of religion, and then his own view. He does not define religion as believing in god, because there are religions without gods. Also, he does not define religion

as a belief in the supernatural, because there are religions that teach that god is not outside or above nature, but in the very nature. The author does not even think that religion is a belief in the sacred, because there are occurrences that belong to religion but are not sacred. Šušnjić denotes religion as “a belief in an absolute and mystical power, because all religions of the world know of such power, but not all of them have a concept of god, or supernatural, sacred” (Šušnjić, 1996, p. 423). Then there is a paper by Zorica Kuburić, *Religion and gender differences* (Kuburić, 1996, pp. 459-475), who from the very beginning of her work on religion primarily opted for the empirical study of religion. This paper consists of two parts - the first one is theoretical, indicating the difference between women and men and the position of women in different religions, also referring to contemporary trends. In the second part of the paper, there is a presentation of an empirical research performed on a sample of 604 subjects aged 14 to 19 and 19 to 40 (Kuburić, 1996, p. 429). Miroljub Jevtić presents an article under the title *Meetings of Orthodoxy and Islam* (Jevtić, 1996, pp. 459-475). The author's starting point is that these two religions met very early, as early as the time of Muhammad, and that from the very beginning, and this continues to this day, they have had a hostile attitude towards each other. The author gives us a number of examples in which the aggressiveness of Islamic religion can be seen. Muslims' conquest campaigns were a real bloodshed to the Orthodox peoples. Because of that, until there is a shift in the Islamic vision of the world, it is not possible to expect significant changes, says the author of the text. The article by Niš sociologist of religion titled *The domes and boundaries of the Yugoslav sociology of religion* (Đorđević, 1996, p. 473-483) followed next. Dragoljub Đorđević gives an overview of the ten-year development of sociology of religion in Yugoslavia in ten points, points to its concrete reach, but also to clear boundaries in the dogmatic approach to religion. The issue of the sociology of religion as a profession is discussed, and he also points to the division into the secularist and anti-secularist fraction. Finally, an assessment is made of the state of religion in the Yugoslav society. Another author from Niš, from the Faculty of Mechanical Engineering, Bogdan Đurović, published the article *Basic characteristics of Christian ethics* (Đurović, 1996, pp. 483-493). The paper examines the foundations of Christian ethics, regardless of religious affiliation, religious or national characteristics. Some of the most important characteristics that appear in the analysis are: moral absolutism, ethical pessimism, delayed optimism, social conservatism and elite egalitarianism. The proposed conclusion points to the statement that Christian ethics, regardless of certain measures and regional and cultural conditionality, did not change its basic assumptions. Vera Vratuša-Žunjić published the text entitled *The state of religiosity in the former Yugoslavia just before the 1991 war* (Vratuša-Žunjić, 1996, pp. 495-513). This study confirmed the findings of earlier research that the least religious peoples, according to their own statement, are the Montenegrins, the Macedonians and the Serbs, in other words, the members of nations from the Orthodox civilization circle. The research also found that there was a higher degree of identification with the corresponding confession and a higher percentage of convinced believers among the members of local demographic and confessional minorities, than among the members of the majority nation. Finally, there is a text by a philosopher of the religion Ivan Kolarić from Užice titled *Harizmarh Nemanjić*. The author graphically and thoroughly illustrates and explains the charism of the Nemanjić dynasty, which begins with Stefan, but for which the most important is Sava.

In 1999, in a double Issue 3 and 4, we come across a review of the book *Birth and Affirmation of the Reformation* by Jean Delumeau. The review was written by author Vladimir Cvetković, who, somewhat unusually, gives another title to the review: *A modern world as a transformed Christianity*. The author in the very title depicts what is happening with Christianity in the modern world. The basic Delumeau's thesis is that reformation is, in fact, a masked struggle of the material interests of new classes, with Protestantism being an expression of proto-capitalism and town residents, and Roman Catholicism of reactionary aristocracy and landowners. The Reformation, according to Delumeau, laicised the holiness, pulled it out of the walls of the monasteries and put it into everyday life.

Although many declared the year 2000 and the shift of the millennium to be the end of the world, as far as religion was concerned, it did not leave a trace in *Sociološki pregled/ Sociological Review*. The following 2001 was quite "thin" as well. In the double Issue 1-2, we find a review of Miroljub Jeftić's book, *Islam in the work of Ivo Andrić* (Marjanović, 2001, pp. 171-174). The review was written by Jovan Marjanović. Jeftić, an excellent connoisseur of Islam, in this paper tries to scientifically deny the fundamentalists' claims that Ivo Andrić, although he wrote about Muslims, did not know them, that he incorrectly portrayed and distorted them. In fact, the background is, according to Jeftić, a political one, a desire to leave Andrić out of the textbooks of especially Muslims in Bosnia. Again, a long pause of speech on the religious phenomenon and in 2006, in the third issue, we come across the work of Žolt Lazar *A look on Durkheim's understanding of magic* (Lazar, 2006, pp. 393-411). The author tries to prove that Émile Durkheim and Robertson Smith used magic primarily for analytical purposes, in order to separate some kind of involvement with supernatural forces from other religious practices. The Durkheim's point of view is then discussed through the problem of totemism, the distinction between social and public.

The following year, 2007, was somewhat richer with articles dedicated to the study of religion in *Sociološki pregled/ Sociological Review*. In Issue 4, there are two papers dealing with this phenomenon. First of all, Petar Opalić's *Social aspects of the magic and the religious in the understanding of mental health* (Opalić, 2007, pp. 509-520). In the introductory part of the paper, the social and psychological aspects of magic and religious thinking and behavior are presented, in the historical, social and anthropological sense, and in relation to mental health and psychological disturbances, supported by the results of empirical research. Next, the issue of the presence of mental disorders in certain confessions and sects was addressed. Finally the magic and religious aspect present in contemporary psychiatric therapy and psychotherapy is explained. Then follows the work of Dragan Jakovljević from the Faculty of Philosophy in Nikšić, *Religious differences and tolerance: doctrinal foundations and some elements for a sociological explanation* (Jakovljević, 2007, pp. 521-538). The article explores the conditions for a potential motivation for confessional intolerance and their different ways of influence. Then, a detailed comparison of doctrinal sources on the issue of a proper attitude towards the believers of other faiths in the Islamic and Christian scriptures followed. The ranking of world religions and their believers in terms of the religious tolerance starting from Voltaire all the way to Derrida is presented with conclusions and critically discussed. In the first issue of the journal in 2008, a famous sociologist of religion from Slovenia, Sergei Flere, with a co-author Rudi Klanjšek, published the work (in English) *Serbian Orthodox Religion: An Empirical and Comparative Portrait* (Flere & Klanjšek, pp. 27-44). In this paper, the Serbian Orthodox Church is the

subject of research through various religiosity criteria. Since Serbian religiousness was placed in the context of the World Values Survey, a comparison was performed between a sample of a group of students from a University in Southern Serbia and a sample of students of the remaining two religions: the Bosnian-Muslim and Slovenian-Catholic. Using the WVS instruments, the results showed that Serb Orthodox Christians are more religious than non-religious; on the basis of data and more complex instruments, it was concluded that Orthodox Serbs are more religious than Catholic Slovenes, but less than Bosnian Muslims. Again, a longer pause, and as late as 2011, in Issue 3, Dragan Todorović published the paper *Protestantism in the Balkans and Serbia* (Todorović, 2011, pp. 265-294). By meticulously analyzing the contents of the collected theological, ethnographic, historical and sociological material, the author portrays the most represented Protestant religious communities in the Balkans, the former republics of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and today's Serbia. Also, the author points to the five stages of development through which Protestantism in the Balkans has passed (Todorović, 2011, p. 268). In the same issue, there is a review of Marko Nikolić's book titled *Ecumenical Relations of the Serbian Orthodox and Roman Catholic Church, 1962-2000* (Pavlica, 2011, pp. 453-456). The review was written by author Dražen Pavlica, and entitled *Through the source of the ecumenism here*. From the very title, it is obvious that the author of the review warns of the dangers of ecumenism. Nikolić boldly undertook the task of dealing with this topic in an "uncontemporary" way, that is of paramount importance for the contemporary time.

The jubilee year for sociological thought was 2012, because it was an anniversary - one hundred years of sociology in Serbia, and on the occasion of this anniversary, a scientific meeting was held. In the regular issues of the year, there were no articles dealing with religion. In a special issue dedicated to the anniversary, in Issue 3, there is a paper titled *The contribution of the scientific association JUNIR to the development of Serbian sociology of religion (1993-2012)*. The article was co-authored by Dragan Todorović and Dragoljub Đorđević (Todorović, Đorđević, 2012). The authors give us an overview of the work of JUNIR (Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije/Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, founded in Niš in 1993). The JUNIR library, *Religion and Society*- until the launch of the *Philosophical-Theological Library in Službeni glasnik/Official Gazette* a few years ago, was the only and unique library in Serbia dedicated to publishing theoretical discussions and manuscripts based on experiential research of religion. Undoubtedly, JUNIR occupies a significant place in the history of Serbian sociology of religion, and is one of the most active sociological sections of the Serbian Sociological Society in the period from 1993 to 2012.

In 2013, in Issue 2, we come across a review of the collection of papers *On Religion in the Balkans* prepared by Dragoljub Đorđević, written by author Miloš Jovanović (Jovanović, 2013, pp. 283-285). Đorđević, our affirmed sociologist of religion, prepared this collection on the occasion of the twentieth anniversary of the JUNIR Conference. He chose one paper from each of the conferences and divided the texts into four parts: 1) Religious and ethnic turmoil, 2) Orthodoxy and Orthodox religiosity, 3) Religions of minorities and minority religions, and 4) Some of the issues of sociology of religion. Nataša Jovanović, in Issue 1 in 2016, published the paper titled *The emergence of islam through the theoretical prism of Max Weber (The role of spatial context, social actors and social strata in the process of defining and expansion of the Islamic religion)* (Jovanović, 2016, pp. 91-117). The author

starts from the hypothesis that Weber's theoretical-analytic equation lacks the importance of an urban environment for the development and expansion of Islam. The paper points to the fact that Weber classified Islam into the category of warrior religions and ignored the role of trade and the merchants in the formulation of Islamic dogma and (economic) practice. Also, in the same issue we find a paper titled *Rights of women in Islam: examples of Afghans and the Islamic Republic of Iran*, by author Meril Gregorian (Gregorian, 2016, pp. 119-139). When observing the rights and positions of women in Islam, it is necessary to carefully consider the various interpretations within Islamic religious schools (madhahib), their various forms of interpretation of Islam from the aspect of certain religious teachings and schools. Every ideology and learning possesses a specific system of values, as well as certain norms, directions and principles that must be adhered to by their creators, followers and worshippers. In Issue 2 of the same year, author Radomir Zekavica published the paper titled *The relation of Christianity and homosexuality from the perspective of The Queen James Bible - ideologically or scientifically correct?* (Zekavica, 2016, pp. 229-246). The paper discusses the relationship of Christianity and homosexuality through the analysis of interpretations given by the authors of the first "gay Bible", who offered their views and interpretations of those texts in the Bible that are usually associated with homosexuality and have been used as an argument in support of its condemnation from the point of view of biblical teaching and Christian ethics. The author is convinced that this is an ideological rather than objective and scientifically based interpretation, he offers arguments for his position, gives an overview of possible interpretations of these texts, and expresses his views on the possible attitude of Christians towards homosexuality from the point of view of Christian ethics, as well as the proposal of a possible strategy of gay activists for their acceptance within the Christian social model.

The previous year, 2017, was one of the more fertile years in terms of the interpretation of the religious phenomenon in *Sociološki pregled/ Sociological Review*. First, in Issue 2, we come across an article by Dragana Jeremić Molnar and Aleksandar Molnar entitled *The Origin and the meaning of Eucharist. Sociological aspect* (Jeremić Molnar, Molnar, 2017, pp. 276-299). Starting from René Girard's theory about the "generative production of the scapegoat" and Weber's theory of mage regeneration, the authors find the origin and the meaning of the Eucharist in innovating the initiation ritual in order to establish a new way of acquiring the professional skills for mage Jesus. The idea of the paper is reflected in the intention to provide a sociological insight into the origin and initial meaning attributed to the Eucharist as one of the first Christian sacraments. In Issue 3, we come across two articles. First of all, Saša Marković's paper *"The cross" against "the sword. Russia, intellectuals and the national idea of 1914* (Marković, 2017, pp. 392-413). In an original way, the author summarizes the difference between the Western Catholic civilization whose symbol is a sword and the Orthodox Eastern civilization whose symbol is a "cross". Metaphorically, the conflict between Russia and Germany was defined by the terms "sword" and "cross". The "sword" represented the uncompromising and ambitious power of the German Reich (most explicitly expressed in Nietzsche's idea of "will to power" and the phrase "be proud"), while the term "cross" represented modesty, justice and compassion with the countrymen and Slovene peoples (Dostoevsky, "the Apostle of Orthodoxy", expressed this idea best of all with the idea of panhumanity and the attitude "Humble yourself, proud man"). "When the vicious sword was pulled out of the cover and

swung over small Serbia, the Russian people rose against it with a cross” (Marković, 2017, p. 393). In the same issue, we find a paper by a young colleague Zoja B. Ilić Duhandžija, *Bassam Tibi’s Euro-Islam* (Ilić Duhandžija, 2017, pp. 434-456). In the article, the author presents Bassam Tibi’s philosophy of “building bridges”, which, according to her, is contrary to the theories of the “collision of civilizations”, “the conflict of the East and the West”, the dichotomy “Orientalism-Occidentalis”, and offers a more tolerant, humanistic approach to the modern world, observed from a different angle.

To the conclusion

The time period we covered is almost a century long. This period has been a “period of dense history”, especially in the Balkans, for Yugoslavia, which is the subject of our analysis. Three times with three wars, systems and ideologies changed. First, capitalism collapsed to build communism (socialism), so that after half a century, socialism crumbled to build capitalism. In the period before the Second World War, only one issue of *Sociološki pregled/ Sociological Review* was published, so it is difficult to give a more precise assessment of the study and attitude towards religion on the basis of only one issue. Certainly, it was the beginning of the struggle of sociology for its place under the sun next to other social sciences in the Yugoslav territory. Since 1912, when it emerged in this region as an independent discipline, sociology has invested extraordinary efforts by improving well-known classical theories, generalizing empirical data, critically adopting contributions from various thought directions and by searching for its foundations. Spreading its opus in the study of social reality, general sociology created a space for the formation of special sociological disciplines, which gradually separated from the wings of the “mother” sociology.

The period after the Second World War, especially until the 1980s, is marked by the crucial influence of Marxist ideology in both social practice and scientific interpretation of this practice. Of course, sociology, and hence the sociology of religion which formed in the meantime, was Marxist oriented. In such a strong ideological environment, several approaches to religion singled out.

Some authors, especially E. Ćimić and S. Vrcan interpreted religion based on Marx’s theory of alienation (religion is a form and expression of an alienated state). A noteworthy number of authors, among them M. Kerševan and Š. Bahtijarević, take social practice as the starting point in the interpretation of religion and interpret it as a form of specific practice (religion is “the way of appropriating the world”) which falls under the general law of social production. There is also an approach, especially advocated by B. Bošnjak that, in the search for the answer to the question of why religion continues to exist in socialism, finds reasons in the context of anthropology, sociology, psychology, psychoanalysis. Religion in socialist societies responds to “eternal” existential “troubles” of people, especially death and transience. Research on the religious phenomenon presented in *Sociološki pregled/ Sociological Review* can be divided into several groups: those dealing with the attitude towards traditionally accepted confessions (Orthodoxy, Catholicism and Islam), the research on small religious communities, heterogeneity within the religious identity, relations of religion and tolerance, religion and gender identity, degrees of religious distance, new and alternative religions. During the fifties and the sixties, theses (in domestic and foreign literature) on the secularization and weakening of the influence of religion were prevalent. Today, theorists are

increasingly discussing the “inaccuracy” of the secularization paradigm. One of the leading sociologists of religion, Jose Casanova, in a critique of the secularization theory, accepts the thesis “that the secularization paradigm was the main theoretical framework through which social sciences observed the relationship between religion and modernity” and thinks that, despite many uncertainties about its very meaning, secularization as a notion has not been abandoned but redefined and that it enables a more accurate analysis of religion in various parts of the world (Casanova, 1994, p. 211).

An analysis of texts that in any form touch the religious phenomenon in *Sociološki pregled/ Sociological Review* suggests another conclusion. The prevailing impression is that there is an insufficient number of texts dealing with Orthodoxy, especially its significance for the Serbian national identity. This view is confirmed by the fact that in the second Yugoslavia, Serbia is the only one that did not have an institute for studying national relations, an institute or department for sociological research of religion, a postgraduate study in the sociology of religion and so on. It was only within the JUNIR Society (as a non-governmental organization), and with the persistent pioneering work and advocacy of Niš sociologist of religion, Dragoljub Đorđević, that the possibilities of the sociology of Orthodoxy began to be discussed. With the demise of the socialist regime in “a kind of counterrevolution with delayed action” (Šuvaković, 2014) and the creation of a civil society, new opportunities for the sociology of religion opened up. This is especially the case today when modern societies live a new way of life that could briefly be described as an explosion of indifference. Never has the idea of humanism been so abused as it is today. Never has the interpretation and action under her flag been more hypocritical than now. How to get out of history as a Hegelian “bloody slaughter” and “a spiritual animal kingdom”, although it is actually not only spiritual? How to overcome the radical evil and suffering that still swamps the world today? Searching for the answers to these questions creates possibilities for optimal forms of sociologists’ engagement in their own time and in their own society, and thus, it gives scientific activity, such as the sociology of religion, a profoundly humane meaning.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Antonić, S. (1995). *Challenges of historical sociology: theoretical and methodological problems of studying the evolution of pre-urban societies*. Beograd: Institut za političke studije [In Serbian]
- Barker, A. (2004) *New religious movements*. Niš: Zograf [In Serbian]
- Berger, P. L. (2008) The desecularization of the world: general review. In P. L. Berger (ed) *The desecularization of the world – the revival of religion and world politics*, 11-31 Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Brdar, M. (2006). *A futile call - the sociology of knowledge between ideology and self-reflection - the case of Karl Manhajm and the Enlightenment*, Novi Sad: Stylos [In Serbian]
- Casanova, J. (1999). *Public religions in the modern world*. Chicago: The University of Chicago Press. (In USA)
- Cvetković, V. (1999). A modern world as a transformed Christianity. *Sociološki pregled* vol. XXXIII (3–4), 143–149, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/wp-content/uploads/2017/08/Cvetkovic.pdf> [In Serbian]

- Cvitković, I. (1996). *Sociology of Religion*. Sarajevo: Ministarstvo nauke, kulture i sporta
- Čimić, E. (1964). Problems of methodological approach in the study of religion. *Sociološki pregled* vol. I (1), 60–75, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1964/> [In Serbian]
- Čimić, E. (1970). Pedagogue and religion. *Sociološki pregled* vol. IV (1), 3–21, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1970/> [In Serbian]
- Dorđević, D. (1983). A talk of religion that is not. *Sociološki pregled* vol. VXXVII (1–2), 149–151, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1983/> [In Serbian]
- Dorđević, D. (1996). The domes and boundaries of the Yugoslav sociology of religion. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 473–483 Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Dorđević, D. (1984). Social determinants of religiosity. *Sociološki pregled* vol. XVIII (3–4), 227–241, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1984/> [In Serbian]
- Đurović, B. (1996). Basic characteristics of Christian ethics. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 483–494, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Flere, S & Klanjšek, R. (2008). Serbian Orthodox Religion: An Empirical and Comparative Portrait. *Sociološki pregled* vol. XLVII (1), 27–44, [doi:10.5937/socpreg0801027F](https://doi.org/10.5937/socpreg0801027F)
- Freud, S. (1986). *The Future of an Illusion*. Zagreb: Naprijed [In Croatian]
- Gregorian, M. (2016). Rights of women in Islam: examples of Afghans and the Islamic Republic of Iran. *Sociološki pregled* vol. L (1), 119–139, [doi: 10.5937/socpreg160119G](https://doi.org/10.5937/socpreg160119G) [In Serbian]
- Ilić, V. (1986). From the religious understanding of the crisis to the crisis religion. *Sociološki pregled* vol. XX (1–2), 151–154, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1986/> [In Serbian]
- Ilić-Duhandžija, Z. (2017). Bassam Tibi's Euro-Islam. *Sociološki pregled* vol. LI (3), 434–456, [doi: 10.5937/socpreg51-15549](https://doi.org/10.5937/socpreg51-15549)
- Jakovljević, D. (2007). Religious differences and tolerance: doctrinal foundations and some elements for a sociological explanation. *Sociološki pregled* vol. XXXXI (4), 521–538, [doi: 10.5937/socpreg0704521](https://doi.org/10.5937/socpreg0704521) [In Serbian]
- Jeremić Molnar, D. & Molnar, A. (2017). The Origin and the Meaning of Eucharist. Sociological Aspect. *Sociološki pregled* vol. LI (2), 276–299, [doi: 10.5937/socpreg1702276](https://doi.org/10.5937/socpreg1702276) [In Serbian]
- Jevtić, M. (1996). Meetings of Orthodoxy and Islam. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 459–474, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Jovanović, M. (2013). On Religion in the Balkan. *Sociološki pregled* vol. XLVII (2), 283–285, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/category/brojevi/2010-2017/2013/> [In Serbian]
- Jovanović, N. (2016). The emergence of islam through the theoretical prism of Max Weber (The role of spatial context, social actors and social strata in the process of defining and expansion of the Islamic religion). *Sociološki pregled* vol. L (1), 91–117, [doi:10.5937/socpreg1601091](https://doi.org/10.5937/socpreg1601091) [In Serbian]

- Kolarić, I. (1996). Harizmarh Nemanjić. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 513–548, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Ković-Lučić, M. (1964). Magic in the modern world. *Sociološki pregled* vol. I, 117–118, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1964/> [In Serbian]
- Kuburić, Z. (1996). Religion and gender differences. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 429–445, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Lazar, Ž. (2006). A look on Dirks's understanding of magic. *Sociološki pregled* vol. XXXX (3), 393–411, [doi:10.5937/socpreg0603393L](https://doi.org/10.5937/socpreg0603393L) [In Serbian]
- Lažnjak, J. (1990). New or old religious consciousness: the typology of religious students. *Sociološki pregled* vol. XXIV (1–4), 103–117, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1990/> [In Croatian]
- Marjanović, J. (2001). Miroljub Jevtić: Islam in the part work of Ivo Andrić. *Sociološki pregled* vol. XXV (1–2), 167–174 Available at <https://drive.google.com/file/d/0B5PFUtWAVbsKbm5UUHdsUnFmU0U/view> [In Serbian]
- Mariategi, K. H. (1973). Religion between autochtonism and obsession: Catholicism in Latin America. *Sociološki pregled* (2–3), 273–293, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1973/>
- Marković, S. (2017). “The cross” against “the sword”. Russia, intellectuals and the national idea of 1914. *Sociološki pregled* vol. LI (3), 392–413, [doi: 10.5937/socpreg51-15195](https://doi.org/10.5937/socpreg51-15195)
- Nikolić, L. (1995). Religion and understanding. *Sociološki pregled* vol. XXIX (4), 589–592, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/15/socioloski-pregled-1995/> [In Serbian]
- Opalić, P. (2007). Social aspects of the magic and the religious in the understanding of mental health. *Sociološki pregled* vol. XXXXI (4), 509–520, [doi:10.5937/socpreg0704509O](https://doi.org/10.5937/socpreg0704509O) [In Serbian]
- Pantić, D. (1993). Change of religiousness of Serbian citizens. *Sociološki pregled* vol. XXV (1–4), 177–205, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/23/socioloski-pregled-1993/> [In Serbian]
- Pavlica, D. (2011). Through the source of the ecumenism of the here. *Sociološki pregled* vol. XLV (3), 453–456, Available at <https://drive.google.com/file/d/0B5PFUtWAVbsKaE40WDdXS2U5ZFk/view> [In Serbian]
- Stojanović, D. (1972). Bible in the light of social struggles. *Sociološki pregled* vol. V (1–2), 165–174, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1972/> [In Serbian]
- Šušnjić, Đ. (1968). Science and religion – a functional approach to religion. *Sociološki pregled* vol. III (3), 145–162, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1968/> [In Serbian]
- Šušnjić, Đ. (1970). Science and religion: the limits of science in the critique of religion. *Sociološki pregled* vol. IV (1), 21–34 Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1970/> [In Serbian]
- Šušnjić, Đ. (1996). God. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 415–421, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]

- Šušnjić, Đ. (2004). Religion and Science. *Religija i tolerancija* (2), 7–15 Available at <http://www.ceir.co.rs/ojs/index.php/religija/article/view/17/19> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2014). *Transition: Contribution to Sociological Study of Social Changes*. Kossowska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini [In Serbian]
- Tasić, Đ. (1938). A general view of our sociology and our social science. *Sociološki pregled* vol. I, 239-272, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/15/socioloski-pregled-vol-i-1938/> [In Serbian]
- Todorović, D. (2011). Protestantism in the Balkans and Serbia. *Sociološki pregled* vol. XLV (3), 265-294, [doi:10.5937/socpreg1103265T](https://doi.org/10.5937/socpreg1103265T) [In Serbian]
- Vratuša - Žunjić, V. (1996). The state of religiosity in the former Yugoslavia just before the 1991 war. *Sociološki pregled* vol. XXX (4), 495–511, Available at <http://www.socioloskipregled.org.rs/2017/08/20/socioloski-pregled-1996/> [In Serbian]
- Vukomanović, M. (2008). *Homo viator religion and the new age*. Beograd: Čigoja [In Serbian]
- Zekavica, R. (2016). The relation of Christianity and homosexuality from the perspective of The Queen James Bible - ideologically or scientifically correct ? *Sociološki pregled* vol. L (2), 229–246, [doi: 10.5937/socpreg1602229Z](https://doi.org/10.5937/socpreg1602229Z) [In Serbian]